International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भारतातील सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास : एक सखोल अभ्यास

प्रा. इंद्रजित मारुती ऐवळे
दहिवडी कॉलेज, दहिवडी
Corresponding Author – प्रा. इंद्रजित मारुती ऐवळे
DOI - 10.5281/zenodo.18655148

घोषवारा:

विकासाची संकल्पना आधुनिक काळात केवळ आर्थिक वृद्धीपुरती मर्यादित न राहता मानवी विकास, सामाजिक समता व पर्यावरणीय शाश्वतता यांचा समावेश करणारी बनली आहे. भारतासारख्या विकसनशील आणि लोकसंख्येने मोठ्या देशात सर्वसमावेशक व शाश्वत विकास हा केवळ पर्याय नसून अपरिहार्य गरज आहे. या संशोधन प्रबंधात भारतातील सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाची सैद्धांतिक पार्श्वभूमी, धोरणात्मक प्रयत्न, प्रत्यक्ष अंमलबजावणी, आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे.

कीवर्ड्स : सर्वसमावेशक विकास, शाश्वत विकास, मानवी विकास, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय शाश्वतता.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यानंतर भारताने नियोजनबद्ध विकासाची दिशा स्वीकारली. पंचवार्षिक योजनांद्वारे औद्योगिकीकरण, कृषी विकास व पायाभूत सुविधा उभारणीवर भर देण्यात आला. तथापि, आर्थिक वाढीचा लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचला नाही.या पार्श्वभूमीवर सर्वसमावेशक विकास ही संकल्पना उदयास आली. त्याचबरोबर, औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या पर्यावरणीय समस्यांमुळे शाश्वत विकास या संकल्पनेचे महत्त्व अधोरेखित झाले.

संशोधनाची गरज व महत्त्व:

भारतामध्ये अजूनही मोठ्या प्रमाणावर गरीबी, बेरोजगारी, सामाजिक विषमता आणि पर्यावरणीय ऱ्हास आढळतो. त्यामुळे विकासाचा अभ्यास करताना केवळ GDP वाढीवर लक्ष केंद्रित न करता सामाजिक व पर्यावरणीय पैलूंचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

हा संशोधन प्रबंध धोरणनिर्माते, अभ्यासक व विद्यार्थी यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. सर्वसमावेशक विकासाची सैद्धांतिक मांडणी करणे
2. शाश्वत विकासाची संकल्पना व तत्त्वे स्पष्ट करणे
3. भारतातील विकासविषयक धोरणांचा सविस्तर आढावा घेणे
4. विकास प्रक्रियेत येणाऱ्या सामाजिक व पर्यावरणीय अडचणींचे विश्लेषण करणे
5. दीर्घकालीन विकासासाठी उपाययोजना सुचवणे

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतींचा अवलंब करण्यात आला आहे. दुय्यम माहिती

स्रोतांमध्ये शासकीय अहवाल, नीति आयोगाचे दस्तऐवज, संयुक्त राष्ट्रांचे SDG अहवाल, संशोधन जर्नल्स आणि पुस्तके यांचा समावेश आहे.

सर्वसमावेशक विकास:

अमर्त्य सेन यांच्या क्षमता दृष्टिकोन (Capability Approach) नुसार विकास म्हणजे लोकांच्या निवडी व क्षमता वाढवणे होय.

सर्वसमावेशक विकास म्हणजे असा विकास की ज्याचा फायदा समाजातील प्रत्येक घटकाला—गरीब-श्रीमंत, स्त्री-पुरुष, ग्रामीण-शहरी, अल्पसंख्याक, दिव्यांग—सर्वांनाच समान संधींसह मिळतो. सर्वसमावेशक विकासामध्ये आर्थिक संधींमध्ये समानता, शिक्षण व आरोग्याचा सार्वत्रिक प्रवेश, सामाजिक सुरक्षा, राजकीय व सामाजिक सहभाग इ. घटकांचा समावेश होतो:

शाश्वत विकास : संकल्पना व तत्त्वे:

ब्रुंडलँड आयोगानुसार शाश्वत विकास तीन स्तंभांवर आधारित आहे:

1. आर्थिक शाश्वतता
2. सामाजिक शाश्वतता
3. पर्यावरणीय शाश्वतता

भारतामध्ये जलसंकट, प्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि हवामान बदल यामुळे शाश्वत विकास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

भारतातील सर्वसमावेशक विकासासाठी धोरणात्मक प्रयत्न:

1. शिक्षण क्षेत्र:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020: राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) हे भारतातील शिक्षण प्रणालीत मोठे बदल घडवून आणणारे धोरण आहे, ज्याचा उद्देश शिक्षण अधिक समग्र, लवचिक आणि विद्यार्थ्याभिमुख बनवणे आहे; यात ५+३+३+४ अशी नवीन अभ्यासक्रम रचना, स्थानिक भाषांना प्रोत्साहन, व्यावसायिक शिक्षणावर भर, आणि २०२३ पर्यंत किमान ५०% विद्यार्थ्यांसाठी कौशल्य शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे, तसेच २०३० पर्यंत सकल नोंदणी गुणोत्तर (GER) सुधारण्याचे लक्ष्य आहे.

सर्व शिक्षा अभियान: सर्व शिक्षा अभियान (SSA) हा भारत सरकारने २००१ मध्ये सुरू केलेला एक महत्त्वाचा कार्यक्रम आहे, ज्याचा मुख्य उद्देश ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण देऊन शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे आहे, ज्यामुळे शिक्षणातील सामाजिक, प्रादेशिक आणि लैंगिक भेद दूर होतील. हा कार्यक्रम आता समग्र शिक्षा या मोठ्या योजनेचा भाग म्हणून कार्यरत आहे आणि शिक्षणाचा हक्क (RTE) कायद्याच्या अंमलबजावणीला मदत करतो.

डिजिटल शिक्षण उपक्रम: डिजिटल शिक्षण उपक्रम म्हणजे शिक्षण देण्यासाठी आणि घेण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, ज्यामध्ये ऑनलाइन अभ्यासक्रम, डिजिटल पुस्तके आणि व्हर्च्युअल क्लासरूम्सचा समावेश असतो; PM e-VIDYA, DIKSHA, SWAYAM, ePathshala, NISHTHA यांसारखे उपक्रम भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 अंतर्गत सुरू केले आहेत, जे तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शिक्षणाला सर्वांसाठी सुलभ, प्रभावी आणि लवचिक बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांची शिकण्याची प्रक्रिया अधिक समृद्ध होते.

2. आरोग्य क्षेत्र:

आयुष्मान भारत योजना : ही केंद्र सरकारची एक मोठी आरोग्य विमा योजना आहे, जी गरीब आणि गरजू कुटुंबांना प्रति वर्ष ५ लाख रुपयांपर्यंतचे मोफत आरोग्य उपचार देते,

ज्यात गंभीर आजार आणि शस्त्रक्रियांचाही समावेश आहे; या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी गोल्डन कार्ड आवश्यक असून, त्यासाठी pmjay.gov.in वेबसाइट वर अर्ज करता येतो आणि देशातील संलग्न रुग्णालयांमध्ये रोख-रहित (cashless) उपचार मिळतात.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान : राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (National Health Mission - NHM) हे भारतातील एक मोठे सरकारी अभियान आहे, ज्याचा उद्देश ग्रामीण आणि शहरी भागातील गरीब आणि असुरक्षित लोकांसाठी सुलभ, परवडणारी आणि दर्जेदार आरोग्य सेवा उपलब्ध करणे आहे, ज्यामध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान (NRHM) (२००५) आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान (NUHM) यांचा समावेश आहे, तसेच आरोग्य यंत्रणा सक्षम करणे आणि आयुष्मान भारत सारख्या योजनांद्वारे आरोग्य विमा पुरवणे हे देखील या अभियानाचे उद्दिष्ट आहे

3. आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण:

जनधन योजना : प्रधानमंत्री जन-धन योजना (PMJDY) ही आर्थिक समावेशनासाठीची राष्ट्रीय मोहीम आहे, जी देशातील प्रत्येक कुटुंबाला बँकिंग सेवा, जसे की बचत खाते, कर्ज, विमा आणि पेन्शनसारख्या आर्थिक सेवा परवडणाऱ्या दरात उपलब्ध करून देते, ज्याचा उद्देश समाजातील दुर्बळ घटकांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे हा आहे. ही योजना बँक शाखा किंवा 'बँक मित्र' आउटलेटमध्ये झिरो बॅलन्स खात्यांसह उघडता येते आणि या योजनेमुळे मोठ्या संख्येने नागरिक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडले गेले आहेत

स्टार्टअप इंडिया : स्टार्टअप इंडिया (Startup India) हा भारत सरकारचा एक महत्त्वाकांक्षी उपक्रम आहे, ज्याचा मुख्य उद्देश देशात उद्योजकता आणि नवोन्मेषाला (Innovation) चालना देणे, तरुणांना नवीन उद्योग सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि रोजगार निर्मिती करणे हा आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी १६ जानेवारी २०१६ रोजी या योजनेची घोषणा केली होती आणि या अंतर्गत स्टार्टअप्ससाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यासाठी अनेक सुविधा आणि सवलती दिल्या जातात, उदा. स्टार्टअप ओळख, कर सवलत, गुंतवणूकदारांशी जोडणी आणि सीड फंड योजना.

स्वयं-सहायता गट (SHGs) : स्वयं-सहायता गट (SHGs) म्हणजे समान आर्थिक-सामाजिक पार्श्वभूमीच्या १०-२० लोकांचा (मुख्यतः महिलांचा) एक छोटा, स्वयंसेवी गट असतो, जो एकत्र येऊन बचत करतो, एकमेकांना कर्ज देतो आणि आर्थिक व सामाजिक समस्या सोडवण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करतो, ज्यामुळे त्यांचे सक्षमीकरण होते आणि उपजीविका सुधारते. हे गट बचत, कर्ज देणे, परतफेड आणि हिशेब ठेवणे या पंचसूत्रीवर काम करतात, ज्यामुळे दारिद्र्य निर्मूलन आणि आर्थिक समावेशनाला चालना मिळते

सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी भारताचे प्रयत्न:

नवीकरणीय ऊर्जा धोरण : महाराष्ट्राचे नवीकरणीय ऊर्जा धोरण (२०२०) राज्याची वाढती विजेची गरज भागवण्यासाठी सौर, पवन, जलविद्युत आणि बायोमास सारख्या अपारंपरिक स्रोतांद्वारे **१७,३६० मेगावॅट** वीजनिर्मितीचे उद्दिष्ट ठेवते, ज्यामध्ये पारेषण-संलग्न (grid-connected) आणि पारेषण-विरहित (off-grid) दोन्ही प्रकल्पांचा समावेश आहे

राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम: राष्ट्रीय स्वच्छ हवा कार्यक्रम (National Clean Air Programme - NCAP) हा भारतामध्ये वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी, विशेषतः प्रदूषित शहरांमध्ये, केंद्र सरकारने २०१९ मध्ये

सुरू केलेला एक राष्ट्रीय स्तरावरील दीर्घकालीन कार्यक्रम आहे, ज्याचा उद्देश PM2.5 आणि PM10 पातळी २०२६ पर्यंत २०१७ च्या तुलनेत ४०% कमी करणे आहे. यामध्ये स्वच्छ वायू सर्वेक्षण (Clean Air Survey), जागरूकता मोहिम आणि प्रदूषण कमी करण्यासाठी शहरांना प्रोत्साहन देणे यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश आहे, ज्यामुळे हवेची गुणवत्ता सुधारून नागरिकांचे आरोग्य जपले जाईल.

स्वच्छ भारत अभियान : ही भारत सरकारने २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरू केलेली एक देशव्यापी मोहीम आहे, ज्याचा उद्देश उघड्यावर शौचमुक्त भारत निर्माण करणे, कचरा व्यवस्थापन सुधारणे आणि स्वच्छतेबद्दल जनजागृती करणे हा आहे, ज्यामध्ये नागरिकांचा सहभाग महत्त्वपूर्ण आहे आणि आता ते 'स्वच्छ भारत मिशन २.०' अंतर्गत घनकचरा व्यवस्थापन व सांडपाणी व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित करत आहे.

जल जीवन मिशन :- जल जीवन मिशन (JJM) हे केंद्र सरकारचे एक महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट आहे, जे 2024 पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला नळाद्वारे सुरक्षित आणि पुरेसे पिण्याचे पाणी पुरवठा करण्यासाठी सुरू केले आहे, ज्यामुळे महिलांचा पाण्यासाठीचा वेळ वाचेल, आरोग्य सुधारेल आणि मुलींना शिक्षणासाठी अधिक संधी मिळेल, हे मिशन जलसंधारण आणि समुदाय सहभागावर भर देते.

सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यातील प्रमुख आव्हाने:

1) **वाढती आर्थिक व सामाजिक विषमता :** भारतातील आर्थिक व सामाजिक विषमता वाढत आहे, जिथे श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी मोठी असून, संपत्तीचे केंद्रीकरण काही लोकांच्या हातात झाले आहे, ज्यामुळे शिक्षण, आरोग्य आणि संधींमध्ये मोठी तफावत निर्माण झाली आहे; जागतिक अहवालानुसार, देशातील १०% श्रीमंत लोकांकडे ६५% पेक्षा जास्त संपत्ती आहे, तर निम्न-मध्यमवर्ग आणि गरीब अधिक वंचित होत आहेत, ज्यामुळे सामाजिक असंतोष वाढत आहे आणि ही विषमता कमी करण्यासाठी धोरणात्मक बदलांची गरज आहे.

2) **शहरी-ग्रामीण दरी :** भारतातील शहरी-ग्रामीण दरी म्हणजे शहरी आणि ग्रामीण भागांमधील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि पायाभूत सुविधांमधील विषमता आहे, ज्यात शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, डिजिटल कनेक्टिव्हिटी आणि राहणीमानाचा दर्जा यांसारख्या क्षेत्रांत मोठी तफावत आहे, जिथे शहरे अधिक विकसित आहेत आणि ग्रामीण भाग आजही संसाधनांच्या आणि संधींच्या बाबतीत मागे आहेत, ज्यामुळे ही दरी देशाच्या विकासात अडथळा ठरते.

3) **पर्यावरणीय संकट :** भारतातील पर्यावरणीय संकट हे वायू प्रदूषण, जल प्रदूषण, जंगलतोड, कचरा व्यवस्थापन, आणि हवामान बदलामुळे येणारी नैसर्गिक आपत्ती यांसारख्या अनेक समस्यांनी ग्रासलेले आहे, ज्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य आणि नैसर्गिक संसाधनांवर गंभीर परिणाम होत आहेत; वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण यांसारख्या मानवी क्रियाकलापांमुळे हे संकट अधिक गडद होत असून, यावर तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

4) **प्रशासकीय अकार्यक्षमता :** भारतातील प्रशासकीय अकार्यक्षमतेची मुख्य कारणे म्हणजे राजकीय हस्तक्षेप, भ्रष्टाचाराची समस्या, नोकरशाहीतील दिरंगाई (लाल फितशाही), अपुरे प्रशिक्षण, संसाधनांची कमतरता आणि जात-लिंगभेद यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे धोरणांची अंमलबजावणी मंदावते, निर्णय प्रक्रियेत अडथळे येतात आणि जनतेला सेवा मिळण्यास विलंब होतो. यामुळे प्रशासन लोकाभिमुख न राहता संथ, अवघड आणि भ्रष्ट बनू

शकते, त्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आणि अधिकाऱ्यांची जबाबदारी निश्चित करणे आवश्यक आहे.

सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासाबाबत भविष्यातील दिशा:

1) **समावेशक धोरण रचना :** भारतातील समावेशक धोरण रचना ही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) च्या माध्यमातून सर्वसमावेशक शिक्षणाला प्राधान्य देते, ज्यामध्ये दिव्यांग व्यक्ती हक्क कायदा २०१६ (RPwD Act, 2016) नुसार सर्व मुलांना, विशेषतः वंचित आणि गरजू विद्यार्थ्यांना, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची समान संधी देणे, त्यांना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्यांच्या गरजांनुसार शिक्षण प्रणालीत बदल करणे यावर भर देणे आवश्यक आहे. यात सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक अडथळे दूर करून शिक्षण सर्वांसाठी खुले करणे, तसेच लवचिक अभ्यासक्रम आणि बहुभाषिक शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

2) **हरित अर्थव्यवस्था :** भारताची हरित अर्थव्यवस्था म्हणजे कार्बन उत्सर्जन कमी करून, नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर करून आणि शाश्वत विकासाला चालना देऊन आर्थिक वाढ साधणे, ज्यात अक्षय ऊर्जा, इलेक्ट्रिक वाहने, अपशिष्ट व्यवस्थापन, आणि हरित पायाभूत सुविधांवर भर दिला जातो. भारत २०३० पर्यंत ५०० GW अक्षय ऊर्जा क्षमता गाठण्याचे उद्दिष्ट ठेवतो आणि हरित तंत्रज्ञानात मोठी गुंतवणूक व रोजगार निर्मितीची क्षमता आहे.

3) **स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सशक्तीकरण:** भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या सशक्तीकरणासाठी ७३वी आणि ७४वी घटनादुरुस्ती, PESA कायदा आणि महिला व SC/ST आरक्षणासारख्या उपायांमुळे तळागाळात लोकशाही, राजकीय समावेशकता वाढली आहे, ज्यामुळे ग्रामीण-शहरी भागातील विकास व सामाजिक न्याय साधता येतो; मात्र, आर्थिक अवलंबित्व, अधिकारांची कमतरता आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमतेसारख्या आव्हानांवर मात करणे आवश्यक आहे, जेणेकरून या संस्था खऱ्या अर्थाने सक्षम होतील.

4) **लोकसहभाग:** नागरिकांचा शासनप्रणालीत, धोरणनिर्मितीत आणि विकासप्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे, जो निवडणुकीतील मतदानापासून ते स्थानिक स्वराज्य संस्था (ग्रामसभा) आणि कायद्यांच्या निर्मितीमध्ये सूचना देण्यापर्यंत विविध स्वरूपात असतो, ज्यामुळे लोकशाही अधिक मजबूत होते आणि स्थानिक गरजा पूर्ण होतात. संसद सदस्य निवडणे (लोकसभा) हा प्रमुख सहभाग आहे, पण याशिवाय 'ग्रामसभा' सारख्या संस्थांद्वारे गावाच्या विकासात आणि पर्यावरणाच्या निर्णयांमध्येही लोक थेट सहभागी होऊ शकतात, ज्यामुळे पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढते.

निष्कर्ष:

भारताचा विकास खऱ्या अर्थाने यशस्वी होण्यासाठी सर्वसमावेशकता व शाश्वतता या दोन्ही घटकांचा समतोल आवश्यक आहे. दीर्घकालीन दृष्टिकोन स्वीकारल्यासच भारत सर्वांसाठी समृद्ध आणि सुरक्षित भविष्य घडवू शकतो.भारतातील वाढती आर्थिक व सामाजिक विषमता, शहरी-ग्रामीण दरी नाहीशी केल्यास सर्वसमावेशक साध्य करता येईल.तसेच विविध पर्यावरणीय संकटाची तीव्रता नियंत्रित केल्यास शाश्वत विकासाचे ध्येय गाठता येईल. प्रशासकीय कार्यक्षमता सुधारल्यास विकासाचे लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविता येतील.

संदर्भसूची (References):

1. Sen, A. – Development as Freedom
2. United Nations – Sustainable Development Goals Report
3. NITI Aayog Reports
4. Government of India Publications
5. Indian Economy – Ramesh Singh
6. भारतीय अर्थव्यवस्था –डॉ. एस.एम. भोसले – डॉ.पी.एच.कदम